

ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

Αφηγήσεις των ευρωσκεπτικιστικών και φιλοευρωπαϊκών ΜΜΕ

Χρήστος Α. Φραγκονικολόπουλος

Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι τα ΜΜΕ προσφέρουν στους πολίτες μια πλατιά και άμεση ενημέρωση για τις ευρωπαϊκές πολιτικές/εξελίξεις. Αυτό όμως που μπορούμε να πούμε επίσης ότι συμβαίνει, είναι η ερμηνεία των εξελίξεων αυτών με συγκεκριμένους όρους. Με βάση αυτό το σκεπτικό, επιθυμεί να εξετάσει και να αναλύσει πως τα ελληνικά *ευρωσκεπτικιστικά* και *φιλοευρωπαϊκά* ΜΜΕ διαμορφώνουν τη δημόσια συζήτηση για την ΕΕ. Ειδικότερα, ο στόχος του κειμένου είναι να εξετάσει:

Πρώτον, πως τα ευρωσκεπτικιστικά ΜΜΕ, και ειδικότερα αυτά του διαδικτύου, παραπληροφορούν, επενδύοντας στην (α) συνωμοσιολογία και (β) στην καλλιέργεια εθνικιστικών αντιλήψεων που χρήζουν τον 'εθνικό εαυτό' προδομένο και τον κάνουν επιφυλακτικό ή ανοιχτά αρνητικό απέναντι στην ΕΕ.

Δεύτερον, πως τα φιλοευρωπαϊκά ΜΜΕ ενισχύουν το έλλειμμα πληροφόρησης. Πως και γιατί αντί να συμβάλλουν στη διεξαγωγή ενός ουσιαστικού/ επικοινωνιακού διαλόγου που θα βοηθούσε τους πολίτες να κατανοήσουν τη λειτουργία της ΕΕ, υιοθετούν μια αφηρημένη αφήγηση για την ΕΕ και καλλιεργούν μια ασυμφωνία μεταξύ του αφηγήματος που υιοθετούν οι κυβερνήσεις και των ανησυχιών/επιφυλάξεων που εκφράζουν οι πολίτες.

Τρίτον, ποιες είναι επιπτώσεις που έχει αυτός ο φαύλος κύκλος παραπληροφόρησης και ελλιπούς ενημέρωσης για τη θέση της Ελλάδας στην ΕΕ των 'πολύ-κρίσεων' και τη συζήτηση που έχει ανοίξει για το μέλλον της ολοκλήρωσης. Πως θα μπορούσαν τα ΜΜΕ συνεισφέρουν δημιουργικά σε αυτή τη διαδικασία, όταν στο εσωτερικό της χώρας οι ρωγμές στην στήριξη της ευρωπαϊκής πορείας της είναι πλέον πολύ ανησυχητικές; Πως θα μπορούσαν τα ΜΜΕ να διαμορφώσουν μια στρατηγική διαλεκτικής επικοινωνίας που ενισχύει τη συμμετοχή πολιτών αναφορικά με τα κυρίαρχα, θεμελιώδη πολιτικά, ζητήματα της σημερινής ΕΕ μέσα από τη δημιουργία κόμβων για συζήτηση, επιχειρηματολογία και αντιπαραβολή επιχειρημάτων; Πως θα μπορούσαν να επενδύσουν στον λόγο της ευρωπαϊκής «οπτικής» που αναδεικνύει την αλληλεξάρτηση μεταξύ κρατών-μελών, ευρωπαϊκών υπερεθνικών θεσμών, πολιτών, ανατρέποντας όχι μόνο την εικόνα της Ε.Ε. ως ενός ομοιογενούς και κακόβουλου γραφειοκρατικού πολιτικού χώρου, αλλά συμβάλλοντας και στη δημόσια συζήτηση για το μέλλον και την πορεία ΕΕ και τη θέση της Ελλάδας σε αυτήν;

ΚΕΙΜΕΝΟ

Στα χρόνια της οικονομικής κρίσης (2010-σήμερα) η Ελλάδα έγινε μάρτυρας της διάδοσης διαστρεβλωμένων πληροφοριών και της κατανόησης των παγκόσμιων/ευρωπαϊκών εξελίξεων μέσα από υπεραπλουστευμένες και συναισθηματικές αφηγήσεις. Ο δημόσιος λόγος και η πλαisiώση του με επιχειρήματα σχετικών με έννοιες όπως 'έλεγχος' και 'κυριαρχία', οι οποίες αναμειγνύονται και εκτοξεύονται εναντίον 'του άλλου' με τη μορφή 'μεταναστών', 'αλλοδαπών', 'Ευρωπαίων γραφειοκρατών' κλπ, δημιούργησαν ένα αφήγημα το οποίο αποκλείει όσες πραγματικότητες και γεγονότα δεν του είναι χρήσιμα. Αυτή η εξέλιξη φαίνεται να έχει προκαλέσει ουσιαστικές αλλαγές στον ρόλο που παίζουν τα γεγονότα και η αλήθεια στην πολιτική επικοινωνία και την δημοσιογραφική κάλυψη. Το λεξικό της Οξφόρδης χαρακτηρίζει την εξέλιξη αυτή ως «μετά-αλήθεια», ορίζοντάς την

ως σχετική με ή υποδηλωτική καταστάσεων στις οποίες τα αντικειμενικά γεγονότα έχουν μικρότερη επιρροή στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης απ' ό,τι οι εκκλήσεις στο συναίσθημα και στις προσωπικές πεποιθήσεις¹.

Χαρακτηριστικό είναι το αφήγημα αναφορικά με την κρίση της ευρωζώνης. Ενώ η Γερμανία παρουσιάζεται ως στενόμυαλη και εθνικιστική, το αφήγημα αυτό επιλέγει να αγνοήσει το γεγονός ότι η κρίση της Ελλάδας οφείλεται και στα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα και στα δομικά προβλήματα παραγωγικότητας. Ο λόγος αυτός καλλιεργεί την κατασκευή φερόμενων ως «κρυφών αληθειών» πίσω από την Ευρωπαϊκή Ένωση (εφεξής ΕΕ) και τις διεθνείς σχέσεις, και ενθαρρύνει την πεποίθηση ότι τα γεγονότα δεν θα πρέπει να καθοδηγούν τη γνώση των πολιτών, αλλά να αντιμετωπίζονται ως σχετικά και εξαρτώμενα από την ατζέντα των 'ισχυρών'. Έτσι, κπαρά το δημοψήφισμα του 2015, η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑΑΝΕΛ υπέγραψε ένα νέο μνημόνιο, περιγράφοντάς το ως αποτέλεσμα 'εκβιασμού' από τις Ευρωπαϊκές ελίτ. Σε μια εποχή, όμως, που οι Έλληνες πολίτες γίνονται ολοένα και πιο ευέξαπτοι αλλά αποπροσανατολίζονται και από ραγδαίες εξελίξεις, αυτή η πολιτική ρητορική, που βασίζεται σε συναισθηματικές εκδοχές της πραγματικότητας, εξελίχθηκε σε σημαντικό εργαλείο «μετά-αλήθειας» για τους πολιτικούς που θέλουν να επηρεάσουν τον τρόπο κατανόησης και εξέλιξης των γεγονότων αλλά και τον τρόπο που γίνεται συζήτηση για την εξωτερική πολιτική. Ακόμα και τα κόμματα που τελικά στήριξαν το μνημόνιο της χώρας με την ΕΕ και το ΔΝΤ, το αντιμετώπισαν ως «αναγκαίο κακό».

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον τα ΜΜΕ αποδείχτηκαν κατώτερα των περιστάσεων. Λειτουργήσαν αποσπασματικά και συναισθηματικά, επένδυσαν σε φορτισμένους τίτλους, με έμφαση στο σχολιασμό, τη διαρροή αδιασταύρωτων πληροφοριών, καθώς και την αναπαραγωγή αρνητικών στερεοτύπων τόσο για «εμάς» όσο και για τους «Άλλους», άλλοτε μέσα από επιθετικότητα κατά οποιαδήποτε κριτικής από τρίτους και άλλοτε μέσα από μια τάση για αυτομαστίγωση και αυτοκριτική (Τζανουδάκη, 2011). Προφανώς, η πρακτική αυτή δεν είναι καινούργια. Σε ένα έντονα πολωμένο πολιτικό σύστημα, όπως το ελληνικό, δεν μπορεί παρά και τα ΜΜΕ να είναι το ίδιο πολωμένα. Μάλιστα, τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται διαχρονικά στα ελληνικά ΜΜΕ, όπως ο αγώνας κατά των ξένων, του ιμπεριαλισμού, του νεοφιλελευθερισμού κλπ. (Πλειός και Φραγκονικολόπουλος, 2011), απαντούν σε πληθώρα και την περίοδο της κρίσης. Απηχεί ουσιαστικά τη συγκρουσιακή σχέση μεταξύ της «μεταρρυθμιστικής» και της «παρωχημένης» (των "μη προνομιούχων") πολιτισμικής παράδοσης (Διαμαντούρος, 1994), όπου η κυρίαρχη θέση που κατακτά διαχρονικά η «παρωχημένη» παράδοση, αντικατοπτρίζεται και επιβεβαιώνεται και στην παρούσα συγκυρία. Στην πραγματικότητα η χώρα όχι απλώς δεν έχει συμφιλιωθεί με αυτό τον πολιτισμικό δυϊσμό, αλλά αντίθετα βρίσκεται συνεχώς στην ανάγκη να εξηγεί αυτή την περίεργη κατάσταση τόσο στον εαυτό της όσο και στους εταίρους της (Τριανταφυλλίδου, Γρώπα & Κούκη, 2013). Η παραδοσιακή αντιπαράθεση δίπολων (Έλληνας-Ρωμιός, Ανατολή-Δύση) βρίσκει τώρα την έκφρασή της σε παλιά και νέα σχήματα: Έλληνας-Ευρωπαίος, Ελλάδα-Ευρώπη, μνημονιακές-αντιμνημονιακές δυνάμεις, λαός-ελίτ, έθνος-ξένοι, έθνος-τράπεζες-αγορές, έθνος-παγκοσμιοποίηση, και μάλιστα σε 'νέες συσκευασίες' (Βαμβακάς, 2014:117-122), όπως:

- Η διγλωσσία υποσχέσεων στις τάξεις του ίδιου κόμματος και όχι μεταξύ κομμάτων
- Η απροκάλυπτη και θεαματική πολιτική βία ως νομιμοποιημένο πολιτικό μήνυμα (χαστούκι Κασιδιάρη)
- Η μετεξέλιξη της παλιάς λογικής της αφισοκόλλησης μέσα από το διαδίκτυο, με βίαιες ή χυδαίες αναρτήσεις
- Η διχαστική λογική του 'ή εμείς ή αυτοί', 'ή ανεξάρτητοι ή εξαρτημένοι'

¹ Marc Jungblut (2016), Political Communication in the age of post-truth, <https://www.neweurope.eu/author/marc-jungblut>, (πρόσβαση στις 22 Ιανουαρίου 2017). Ο όρος "πολιτική μετα-αλήθειας" επινοήθηκε από τον blogger Ντέιβιντ Ρόμπερτς σε μια ανάρτηση για τον Grist στις 1 Απριλίου 2010, όπου ορίστηκε ως "μια πολιτική κουλτούρα στην οποία οι πεποιθήσεις (κοινή γνώμη και τα αφηγήματα των μέσων ενημέρωσης) έχουν σχεδόν αποσυνδεθεί από την πολιτική (την ουσία της νομοθέτησης)". Ο όρος έγινε ευρέως γνωστός κατά τη διάρκεια της εκστρατείας για τις προεδρικές εκλογές του 2016 στις Ηνωμένες Πολιτείες και στο δημοψήφισμα του 2016 για την παραμονή ή όχι του Ηνωμένου Βασιλείου στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

- Η δραματοποίηση του άγχους των πολιτών για την οικονομική κρίση

Τα παραπάνω δεν διευκολύνουν την μετάβαση σε μια εποικοδομητική έκφανση του πολιτικού λόγου και τη αναζήτηση συναινετικών λύσεων. Ο «λαϊκιστικός βερμπαλισμός» εναντίον των «ενδοτικών» καθώς και των «κακών» Ευρωπαίων παρασύρει όλα τα κόμματα του πολιτικού μας συστήματος σε πράξεις «εθνικοπατριωτικής γενναιότητας και κουτοπόνηρης αναβλητικότητας» (Βαμβακάς 2014:105). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η θέση της Νέας Δημοκρατίας στο «Σκοπιανό», που ενώ φιλοδοξεί να εκφράσει τον φιλελεύθερο χώρο, μπροστά στο φόβο των εκλογικών απωλειών προς τα δεξιά της υποχωρεί από τη συμφωνημένη εθνική γραμμή της σύνθετης ονομασίας. Η αυτοπαγίδευση, όμως, της εξωτερικής πολιτικής μειώνει σημαντικά την ευελιξία των κινήσεων, εγκλωβίζοντας κυβέρνηση, αντιπολίτευση και ΜΜΕ σε μια συνεχή επίδειξη πατριωτισμού. Αντίσταση, λαός και έθνος ήταν οι ιδεολογικά οργανώτριες αρχές των κινητοποιήσεων για το «Μακεδονικό» στις αρχές του 2018 (Πανατζόπουλος, 2018α).

Θα ήταν λάθος, όμως, να μελετηθεί ο λόγος και ο ρόλος των ΜΜΕ μόνο ως 'επανεμφάνιση' ή συνέχεια της σύγκλισης του μιντιακού και πολιτικού λαϊκισμού. Έτσι, υποτιμάται η επιρροή που έχουν οι νέες πολιτικές και επικοινωνιακές δυναμικές στην υπεραπλούστευση και στην επίκληση του θυμικού. Η πρώτη δυναμική εμφανίζεται στην ολοένα και μεγαλύτερη αποδοχή πολιτικών και κομμάτων που μιλούν στο όνομα του της «σιωπηλής πλειοψηφίας» η οποία δεν έχει την ευκαιρία να μιλήσει ή, χειρότερα, να καταλάβει ότι παρασκηνιακά πρέπει να κρύβεται κάτι (Roberts Miller, 2017). Αυτή η μανιχαιστική και ηθική πρόσληψη της πραγματικότητας, τέμνει κάθετα διαχρονικά την ελληνική κοινωνία χωρίζοντάς την σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα (Δεξιά-Αριστερά, «μπλέ» - «πράσινοι»), τα οποία βρίσκονται σε διαρκή συγκρουσιακή κατάσταση. Το τέλος της μεταπολίτευσης που σηματοδότησε το αποτέλεσμα των εκλογών του Μάϊου 2012, με τη συντριβή του ΠΑΣΟΚ και την ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ και της Χρυσής Αυγής σε δεύτερο και τρίτο κόμμα αντίστοιχα οδήγησε στην κλιμάκωση αυτού του συγκρουσιακού κλίματος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, πρώτον, η αναγκαστική μετάλλαξη των δύο κομμάτων εξουσίας (ΠΑΣΟΚ και ΝΔ) μετά την εκλογική συντριβή του πρώτου και την αδυναμία εξασφάλισης αυτοδυναμίας του δεύτερου, που ανέλαβαν το έργο της εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων - που μέχρι πριν δεν υλοποιούσαν- υπό την πίεση της Τρόικας. Για δε την ενίσχυση των επιχειρημάτων τους προέβαλαν τις μεταρρυθμίσεις ως μονόδρομο για την παραμονή της Ελλάδας στην ΕΕ, κατηγορώντας από την άλλη τους αντιπάλους τους για ανεύθυνο λαϊκισμό (Σταυρακάκης και Σεβαστάκης, 2012).

Δεύτερον, η συγκρότηση ενός «εθνικού εμείς», μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα σύγκλιση δεξιού και αριστερού λαϊκισμού υπό την ομπρέλα του εθνολαϊκισμού (Πανατζόπουλος, 2013). Ο «ενάρτεος» λαός με τις «πηγαίες» αρετές του επανέρχεται στο επίκεντρο της «εθνικής ζωής», ως το «αυθεντικό έθνος» έναντι της κυριαρχίας του ολιγαρχικού «αντιέθνους» και η προσφυγή σε αυτόν θεωρείται ως ο μοναδικός δρόμος «σωτηρίας» ενάντια στον εχθρό, ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί με οποιαδήποτε απειλή, είτε με τον ιμπεριαλισμό και το νεοφιλελευθερισμό είτε με τους μετανάστες, είτε με το συνδυασμό όλων αυτών. Όπως γράφει ο Ψυχογιός (2014:41) πρόκειται για την αγωνιστική ανάγνωση της ιστορίας που η Δεξιά αναδεικνύει ως «πολεμική αρετή των Ελλήνων» και η Αριστερά ως «αντιστασιακό ήθος του ελληνισμού». Είμαστε συνεχώς «σε αγώνες που δικαιώνουν κάποιους που προηγήθηκαν, που και αυτοί δικαίωναν κάποιους προηγούμενους».

Έτσι, τόσο ο ΣΥΡΙΖΑ όσο και οι ΑΝΕΛ, παρά τις διαφορετικές ιδεολογικό-πολιτικές αφετερίες τους, ποντάροντας στις ανασφάλειες των πολιτών, που προκαλούνται από ορθές ή άδικες πολιτικές των «ελιτ» και της ΕΕ, κάλεσαν, με αφορμή την Κυπριακή οικονομική κρίση του 2013, στο όνομα του «Ελληνισμού», τους πολίτες να δημιουργήσουν ένα μέτωπο εθνικό-λαϊκής αντίστασης έναντι των «γκάνστερ» του Eurogroup και του «υποτακτικούς» τους στην Ελλάδα

(Πανταζόπουλος, 2013:225-226). Επίσης, διατύπωσαν ευλογοφανείς και υπεραπλουστευτικές λύσεις και προοπτικές, όπως για παράδειγμα ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να βρεί χρήματα από την Κίνα και την Ρωσία και έτσι να αποφύγει τους όρους της «τροϊκάς» . Η θέση αυτή, που ασπάστηκε από πολλούς, όχι απλώς δεν επιβεβαιώθηκε τότε, αλλά διαψεύστηκε και από την πραγματικότητα. Η Κίνα, μέσω του δικού της οίκου αξιολόγησης, Dagbog, υποβάθμισε την πιστοληπτική ικανότητα της Ελλάδας. Η Ρωσία όχι μόνο αρνήθηκε να δανείσει την Ελλάδα, αλλά ως μέλος του ΔΝΤ το 2012 ήταν αντίθετη με την παροχή μεγαλύτερης βοήθειας προς την Ελλάδα. Οι ισχυρισμοί περί «φίλων» Ρώσων φάνηκαν και στην Κυπριακή κρίση του 2013, όπου η Ρωσία, παρά τα μεγάλα συμφέροντα στο νησί, αρνήθηκε να δώσει μεγαλύτερο δάνειο των 2.5 δισεκατομμυρίων ευρώ και μάλιστα πρότεινε στην Κυπριακή κυβέρνηση να προσφύγει στον μηχανισμό στήριξης της ΕΕ (Βλέτσας, 2015:91-96).

Χαρακτηριστική ήταν και η θέση των ΣΥΡΙΖΑΝΕΛ για το ζήτημα των Γερμανικών πολεμικών αποζημιώσεων, και ειδικότερα το επιχείρημα ότι για την κατάσταση μας ευθύνεται η μη καταβολή των πολεμικών αποζημιώσεων του Β'ΠΠ. Μόνο που το επιχείρημα αυτό, «ήταν μια κουτοπονηριά [...] Το ζήτημα των αποζημιώσεων είναι πρώτα από όλα ζήτημα ηθικής δικαίωσης, αλλά και ωβ δικαιοσύνης για εγκλήματα πολέμου. Για αυτό και είναι πολύ σημαντικό να τις διεκδικήσουμε, όταν και όπως πρέπει, σε διμερές επίπεδο από τη Γερμανία, και όχι να τις συγχέουμε με την ΕΕ. Όμως δεν μπορεί μια σοβαρή χώρα, μια χώρα που σέβεται τον εαυτό της, έστω και στο σημείο που έχει φτάσει σήμερα, να θεωρεί τη μη καταβολή των αποζημιώσεων ως αιτία της οικονομικής της κρίσης. Εάν υπήρχε αυτός ο ισχυρισμός από τις πρώτες μετακατοχικές κυβερνήσεις θα ήταν λογικός, όχι όμως σήμερα στον 21^ο αιώνα» (Καρατράντος, 2014:128-129).

Ενδεικτικό είναι και το αντιευρωπαϊκό δημοψήφισμα του 2015. Κατασκεύασε και υπέδειξε τον «εχθρό» που φταίει για το χρέος και το κλείσιμο των τραπεζών (Πανταζόπουλος, 2016:127-130). Η εθελουφλία και γνωσιακή δυσαρμονία του αριστερού εθνικιστικού αντιευρωπαϊσμού, όπως εκφράστηκε από τον ΣΥΡΙΖΑ, όχι μόνο στηρίχτηκε σε ένα δεξιό/εθνικιστικό κόμμα (ΑΝΕΛ), αλλά έκανε και επίκληση των εξωτερικών (νεοφιλελεύθερη Ευρώπη) και εσωτερικών εχθρών (διαπλοκή, μέσα μαζικής ενημέρωσης, τραπεζίτες, επιχειρηματίες) για να εφαρμόσει το «αντί-μνημονιακό μνημόνιο» (Βλέτσας, 2015:141-150, 175-190).

Η στρατηγική αυτή, ωστόσο, όχι μόνο ενισχύσε και νομιμοποίησε προκαλλιεργημένα σχήματα και χαρακτηριστικά του ελληνικού εθνικισμού (την εθνική ανωτερότητα και την αντίσταση και την απείθεια έναντι των «ξένων» που υπονομεύουν την κυριαρχία της χώρας, βλ. Φραγκιουδάκη, 2013), αλλά τον μετατόπισε την σε πιο ακραίες και απολιτικές θέσεις. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Πανταζόπουλος (2018α: 24) «είναι αυτή η μετατόπιση που γράφει την ιστορία της τελευταίας περιόδου. Ενώ ιδεολογικά και πολιτικά είναι αναγνωρίσιμη μέσα από τις ανορθολογικές και αντιδυτικές του εκρήξεις... σήμερα αντιπροσωπεύει τον άξονα νέων πολιτικών ταυτίσεων». Χαρακτηριστικά αναφέρεται (Πανταζόπουλος, 2018α:22-29) ο ριζοσπαστικοποιημένος ρεβιζιονιστικός λόγος του Μίκη Θεοδωράκης, ο οποίος διεξάγεται όχι μόνο ως «ζωντανή πραγματικότητα» σε απευθείας τηλεοπτική μετάδοση, αλλά και στον τόνο ενός επιθετικού εθνικισμού που εκφράζει μια υπερπολιτικοποιημένη και ενιαία «πολιτική βούληση», ο «γίγαντας λαός» (σύμφωνα με τον Μίκη Θεοδωράκη), ο οποίος με βάσει το «εθνικό του ένστικτο» σκέφτεται εθνικά και πατριωτικά κατά των «ψευτοελίτ» και τους «ντελικέντζηδες» που έχουν στραφεί «κατά της Ελλάδας». Ενδεικτική είναι η απόφαση του πρωθυπουργού Αλέξη Τσίπρα να σπεύδει να ενημερώσει τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Ιερώνυμο και όχι τα κόμματα του Ελληνικού Κοινοβουλίου για τις διαπραγματεύσεις με τα Σκόπια. Κίνηση που νομιμοποιεί την «επέκταση του πεδίου της πάλης της ορθοδοξίας, δείχνοντας ότι ακόμη και οι 'προδευτικές δυνάμεις' δεν διαθέτουν καμμία βούληση να τάμουν μια διαδικασία εγκαθίδρυσης της κοσμικής αντίληψης για το εθνόσημο και την εθνική ταυτότητα.»

Η δεύτερη υναμική εμφανίζεται στις αλλαγές του τρόπου με τον οποίο η γνώση και η πληροφορία φτάνουν στο κοινό. Αυτό περιλαμβάνει:

Πρώτον, την μετατόπιση στην πρακτική της επικοινωνίας, με τους πολιτικούς να χρησιμοποιούν την τεχνολογία για να επικοινωνούν απευθείας με τους ψηφοφόρους τους, χωρίς να χρειάζεται να μεταδίδουν τους ισχυρισμούς τους μέσω του φίλτρου ελέγχου γεγονότων. Χαρακτηριστικό είναι το twitter (28/4/18) του υπουργού άμυνας Π. Καμμένου, όπου σε περίπου 200 γράμματα μιλάει χαρακτηρίζει το πρόγραμμα-συμφωνία αναβάθμισης των F-16 ως μια «μεγάλη ημέρα για την Πολεμική Αεροπορία». Γιατί, χρήσιμο θα ήταν να μας εξηγήσει τι προβλέπει και τι περιλαμβάνει η συμφωνία (τεχνικές λεπτομέρειες και κόστος). Θα μπορούσε, μάλιστα, κάποιος να υποστηρίξει, ότι δεν είναι τυχαίο ότι οι ANEL, το πρώτο ελληνικό κόμμα δημιουργήμα του Facebook, εκφράζει ότι πιο οπισδρομικό στον πολιτικό λόγο (και ειδικότερα οι ρατσιστικές, ομοφοβικές και αντισημητικές απόψεις των βουλευτών του).

Δεύτερον, την κατάσταση των ραδιοηλεκτρονικών και έντυπων μέσων. Η αποδυνάμωση των δημόσιων μέσων και η εξάπλωση νέων τεχνολογιών έχουν οδηγήσει στον πολλαπλασιασμό των ιδιωτικών μέσων που ανταγωνίζονται για διαφημίσεις και έσοδα. Στην αναζήτησή τους για περισσότερους θεατές, ακροατές και αναγνώστες ΜΜΕ και δημοσιογράφοι προσαρμόζονται στο επιχειρηματικό μοντέλο της ψηφιακής εποχής, όπου όλα βασίζονται σε “κλικς”, “viral ιστορίες” και όχι σε γεγονότα. Γεγονός που διευκολύνει τους πολιτικούς, συστημικούς και μη, να εκμεταλλευτούν τις ανησυχίες των πολιτών χωρίς την πρακτική της εκτεταμένης έρευνας και την επιστράτευση επιχειρημάτων βασισμένων σε γεγονότα και εμπειρογνωσία, με αποτέλεσμα η δημόσια επικοινωνία να χάνει τη διαλογική ζωτικότητα της. Μερικές φορές, ο εντυπωσιασμός μετράει περισσότερο από την ουσία².

Τρίτον, την αφθονία του Διαδικτύου, το οποίο αντί να συνδέει ανθρώπους που έχουν διαφορετικές απόψεις και ιδεολογίες, ενισχύει τις προκαταλήψεις, καθιστώντας ευκολότερη την κυκλοφορία απόψεων και φημών μεταξύ ομοειδών ομάδων. Η υιοθέτηση του θυμωμένου και προσβλητικού λόγου, από τις τηλεοπτικές ειδησεογραφικές εκπομπές μέχρι τις ομιλίες στη Βουλή, παίρνει εκρηκτικές διαστάσεις στο διαδίκτυο. Πρόκειται για έναν ακραία καταγγελτικό λόγο, με ευθείες προσβολές περί της εθνικής ή ηθικής υπόστασης των αντιπάλων, πολλαπλασιασμό των ρητορικών σχημάτων δραματοποίησης, που αντικατοπτρίζεται τόσο στο μνημονιακό όσο και το αντιμνημονιακό στρατόπεδο. Όπως διαφάνηκε σε μελέτη των Φραγκονικολόπουλου & Ζάραλη (2015), αν και μεταξύ των πιο

---

² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί άρθρο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Foreign Policy τον Απρίλιο του 2018 με τίτλο ‘Greece and Turkey are inching towards war’, το οποίο αναπαρήχθη σχεδόν από όλο το φάσμα της εγχώριας διαδικτυακής δημοσιογραφίας αλλά ακόμα και σε ιστοσελίδες εφημερίδων, χωρίς να κάνουν καν τον κόπο να κατανοήσουν τι είναι αυτό που δημοσιεύουν. Όπως γράφει ο Σ. Κασσιμάτη στην Καθημερινή (βλ. <http://www.kathimerini.gr/960128/opinion/epikairothta/politikh/oi-xeiroter-es-meres-ths-zwhs-toy>, πρόσβαση 1 Μάιου 2018) ο θόρυβος που προκλήθηκε από την ανάλυση του περιοδικού «η οποία υποτίθεται ότι προέβλεπε ελληνοτουρκικό πόλεμο, ήταν άνευ λόγου και προφανώς οφείλεται στην προχειρότητα ορισμένων δικών μας δημοσιογράφων. Οι διατυπώσεις στην επίμαχη ανάλυση ήταν ιδιαίτερες προσεκτικές και ανώδυνες: «eventually confrontation might be inevitable» – δηλαδή, εντέλει η αντιπαράθεση θα μπορούσε να είναι αναπόφευκτη. Τίποτε τρομερό ή ρηξικέλευθο δεν υπάρχει σε αυτή την υπόθεση· την υπαγορεύει η λογική. Αυτό όμως που έκανε όλη τη διαφορά και αμέσως καθιστούσε άτοπη την ανάλυση ήταν ότι αγνοούσε το γεγονός της προκήρυξης πρόωρων εκλογών στην Τουρκία. Και πώς να μην το αγνοεί βέβαια, αφού συνέβη μετά τη δημοσίευσή της ανάλυσης; Το πρωί ανέβηκε στην ιστοσελίδα η ανάλυση, το μεσημέρι της ίδιας ημέρας ο Ερντογάν ανακοίνωσε την απόφασή του.» Επίσης, μια απλή έρευνα στο διαδίκτυο, όπως επισημαίνεται σε editorial του Books’ Journal (2018, <http://booksjournal.gr/%CE%B3%CE%BD%CF%8E%CE%BC%CE%B5%CF%82/item/2708-pws-diaddidetai-mia-eidisi>, πρόσβαση 1 Μάιου 2018) «αρκεί να αντιληφθεί κανείς ότι ο συντάκτης του άρθρου έχει ταυτότητα, δραστηριότητα με συγκεκριμένη κατεύθυνση. Οι εκτιμήσεις του κειμένου του είναι αποκλειστικές δικές του – ενώ τα στοιχεία στις οποίες στηρίζεται είναι λιγότερα από τα στοιχεία που έχει στη διάθεσή του οποιοσδήποτε ελαφρώς σχετικός Έλληνας δημοσιογράφος. Αν τα ΜΜΕ άρχιζαν από το άλφα, θα είχαν εκτιμήσει σωστά τη βαρύτητα της (μη) είδησης και θα την είχαν αφήσει (αν την έπαιρναν είδηση) να τη διαχειριστούν οι συνωμοσιολόγοι και οι κινδυνολόγοι.»

δημοφιλών ιστολογίων δεν υπάρχει κάποιο φανερά φιλικά προσκείμενο προς τη ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ (δυνάμεις που παρουσιάζονται ως αντιλαϊκιστικές και εκσυγχρονιστικές, παρά το λαϊκιστικό προφίλ τους σε όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο), τα κείμενα που δημοσιεύονται στα ουδέτερα/κεντρώα ιστολόγια αποδεικνύουν ότι και τα εν λόγω κόμματα δεν έχουν αποβάλει τις εθνικολαϊκιστικές τους καταβολές. Στο σύνολο των κειμένων που εξετάστηκαν διακρίνεται μια διαρκή τάση για διάκριση μεταξύ αντιθετικών και εχθρικών σχημάτων και μια αγωνιώδη προσπάθεια (συνήθως σε υψηλούς, πολεμικούς τόνους) για επικράτηση, ιδιαίτερα σε ηθικό-ηθικολογικό επίπεδο (καλοί-κακοί, πατριώτες-μειοδότες). Η «κουλτούρα των μη προνομιούχων» και η λαϊκιστική της έκφραση φαίνεται να κυριαρχεί, ενώ ακόμη και στις περιπτώσεις ασθενούς παρουσίας της αντιλαϊκιστικής προσέγγισης λίγος λαϊκισμός είναι πάντα θεμιτός³.

Κατά συνέπεια, αντικατοπτρίζοντας τις εγγενείς αδυναμίες του ελληνικού πολιτικού συστήματος, τόσο τα παραδοσιακά όσο και τα «νέα» ΜΜΕ, λειτουργούν με τους όρους που βασίζονται στην εντυπωσιοθηρία. Ο ρόλος των παραδοσιακών ΜΜΕ, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, έχει έναν ιδιαίτερα *αντιφατικό* χαρακτήρα. Ενώ «τα περισσότερα μπορούν να θεωρηθούν «συστημικά» στη γενική πολιτική τους κατεύθυνση (Πλειός 2013), υποδόρια ενθαρρύνουν και διαδίδουν τον εθνικολαϊκιστικό και εξτρεμιστικό λόγο. Για λόγους ανταγωνισμού και ενημερωδιασκέδασης τα ΜΜΕ επιλέγουν την «μιντιακή προβολή» της Χρυσής Αυγής, ενθαρρύνοντας έτσι όχι μόνο την «κοινοτοπία του κακού»⁴ αλλά και την υπεραπλούστευση, την αναζήτηση εχθρών και την κατασκευή ενόχων, την επίκληση του θυμικού και την αποσιώπηση της λογικής. Τα ΜΜΕ, ακόμα και όταν δεν υποστηρίζουν τους δημαγωγούς, συμβάλλουν καθοριστικά στην ηγεμονία της ατζέντας τους, νομιμοποιώντας στον «κοινό νο» τα θέματα που θέτουν, τις λέξεις-κλειδιά που χρησιμοποιούν και τις προτεραιότητες που προτείνουν (Ελληνας 2012). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι κυριακάτικες εφημερίδες, όπως το Πρώτο Θέμα, Real News κλπ. με εμπορικό προσανατολισμό και συστηματικές προσπάθειες επιθετικής αποδόμησης του Μνημονίου και των πολιτικών του, οι τηλεοπτικές εκπομπές της πρωινής ζώνης που φιλοξενούν συστηματικά δημοσιογράφους, δημοσιολογούντες και πολιτικούς οι οποίοι επιδίδονται σε αντιμνημονιακή ρητορική και οργισμένη υφολογία, και ψυχαγωγικά προγράμματα με θεαματικότητα και σαφή πρόθεση αποδοκιμασίας του παραδοσιακού δικομματισμού και καλλιέργειας της λαϊκής αγανάκτησης (π.χ. Αλ Τσαντίρι Νιούζ). Ενδεικτικά είναι και τα σχόλια που χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ για την ελληνική και ευρωπαϊκή οικονομική πολιτική (φοροεπιδρομή, προγκρόμ απολύσεων, Μέρκελ-ναζί, σακάτη Σόιμπλε), όπως και ο λόγος τους για θέματα μετανάστευσης, όπου πολλές εστιάζουν στους μετανάστες ως «πρόβλημα» και «απειλή», ταυτίζοντας τους με την ανομία και το έγκλημα.

Στον αντίποδα θα περίμενε κανείς μια διαφορετική προσέγγιση από τα «νέα» μέσα, αν ληφθούν υπόψη οι προσδοκίες που δημιουργεί η λεγόμενη «δημοσιογραφία των πολιτών», η οποία διαδίδεται στο Διαδίκτυο και βασίζεται στην παραγωγή πρωτογενούς ειδησεογραφικού περιεχομένου από μη επαγγελματίες δημοσιογράφους. Και εδώ, όμως,

---

³ Οι Έλληνες, όπως καταγράφεται σε μελέτες του Ευρωβαρομέτρου, ενώ ανησυχούν για την παραπληρόρηση και τις ψευδείς ειδήσεις, εντούτοις, εμπιστεύονται περισσότερο τα μέσα που τα διαχέουν, δηλαδή τις online πλατφόρμες και τα κοινωνικά δίκτυα. Αντίθετα, δυσπιστούν περισσότερο από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους με τα παραδοσιακά ΜΜΕ, όπως είναι η τηλεόραση, το ραδιόφωνο και τα έντυπα μέσα (εφημερίδες, περιοδικά). Οι Ευρωπαίοι τείνουν να εμπιστεύονται, λιγότερο ή περισσότερο, την ενημέρωση που τους παρέχει το ραδιόφωνο σε ποσοστό 70%, η τηλεόραση σε ποσοστό 68% και τα έντυπα ΜΜΕ (περιοδικά, εφημερίδες) σε ποσοστό 74%. Στη χώρα μας τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 57% (ραδιόφωνο), 40% (τηλεόραση) και 51% (έντυπα μέσα). Επίσης, οι Έλληνες εμπιστεύονται περισσότερο (31%) από τους Ευρωπαίους (26%) τα κοινωνικά δίκτυα και τις εφαρμογές μηνυμάτων, που θεωρούνται τα κατεξοχήν εργαλεία διάδοσης της παραπληροφόρησης. Βλ. <http://www.kathimerini.gr/953635/article/epikairothta/ellada/eyalwttoi-sta-fake-new>, (πράσβαση 15 Απριλίου 2018).

⁴ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν επίσης η πρόσκληση τεσσάρων βουλευτών της Χρυσής Αυγής σε τηλεοπτικό πρόγραμμα και μονόλογο με τον Γιώργο Τράγκα σε εκπομπή του ΣΚΑΪ και η εμφάνιση του Η. Κασιδιάρη στην εκπομπή *life style* και κοινωνικού κουτσομπολιού της Ε. Μελέτη στο STAR.

παρατηρείται επικέντρωση στο σχολιασμό, την έμφαση στη συνωμοσιολογία και την καταστροφολογία. Τα «νέα» μέσα εγκλωβίζονται στις αγκυλώσεις του μηντιακού και πολιτικού συστήματος, αντικατοπτρίζοντας έναν δεσμό με την «παρωχημένη» κουλτούρα και εστιάζοντας στην αναπαραγωγή των ανασφαλειών και αδιεξόδων του «εθνικού εαυτού». Η φήμη αποδεικνύεται πιο σημαντική από την πληροφορία, ενώ οι δηλώσεις-πυροτεχνήματα αποτελούν πρόσφορο υλικό για τη χρήση τους σε εντυπωσιοθηρικούς τίτλους. Πολλές φορές ανακυκλώνουν φήμες και δηλώσεις ή δημοσιεύματα τρίτων, χωρίς να παράγουν πρωτογενές υλικό. Επιπλέον, λόγω της ρευστότητας του πολιτικού σκηνικού και της μεγάλης ταχύτητας με την οποία διαδραματίζονται τα γεγονότα παρατηρείται μια σχέση αλληλεξάρτησης με το πολιτικό σύστημα, σχέση που δεν επιτρέπει καν τη διατήρηση μιας σταθερής στάσης απέναντι σε ένα ζήτημα. Σε μελέτη των Φραγκονικολόπουλο & Ζάραλη (2013), παρατηρείται για παράδειγμα ο «αντιμνημονιακός» λόγος να εκδηλώνει μια σχέση «αγάπης-μίσους» με την ΕΕ, η οποία μετατρέπεται πολύ γρήγορα σε «κραυγή αγωνίας» για το μέλλον της χώρας σε περίπτωση εξόδου από το μνημόνιο και την ΕΕ, με αφορμή την πρόταση Παπανδρέου για το δημοψήφισμα, και εν τέλει σε «ανάσα ανακούφισης» για το διορισμό του Παπαδήμου στην πρωθυπουργία το 2011. Παρατηρείται επίσης πόσο ευάλωτος είναι ο «εθνικός εαυτός» σε οποιαδήποτε αρνητική κριτική προέρχεται από τρίτους, πόσο εύκολη και αυστηρή μπορεί να είναι η εθνική μας αυτοκριτική, που εστιάζεται συνήθως στα κακώς κείμενα του πολιτικού συστήματος. Προκύπτει επίσης ότι υπάρχουν πολλά «συλλογικά απωθημένα», τα οποία βγαίνουν στην επιφάνεια όταν ο «εθνικός εαυτός» νιώθει να βάλλεται ή να βρίσκεται σε αδυναμία, και εκφράζονται με παιδαριώδεις επικλήσεις στο ένδοξο παρελθόν και με μεγαλομανείς διαπιστώσεις για το μεγαλείο και τις δυνατότητες του ελληνικού λαού (βλ. πιθανά κοιτάσματα υδρογονανθράκων). Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ασθενής αντίδραση της «μεταρρυθμιστικής κουλτούρας», η οποία όμως επικεντρώνεται κυρίως σε αυτοκριτική, απαξίωση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και επίρριψη ευθυνών ένθεν κακειθεν (σε πολιτικούς και πολίτες), χωρίς να συνθέτει και να αντικατοπτρίζει μια ουσιαστική κοσμοπολιτική αντίληψη.

Η τρίτη δυναμική εντοπίζεται στις σύνθετες και διασυνδεδεμένες κρίσεις (τραπεζική, δημοσιονομική, αναπτυξιακή, δημογραφική), που έχουν δημιουργήσει μια κρίση εμπιστοσύνης προς την Ευρωπαϊκή Ένωση και την παγκοσμιοποίηση. Και όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στα κράτη-μέλη της ΕΕ (Πανταζόπουλος, 2018β) *με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες να έχουν απωλέσει την ικανότητα για προβολή στο μέλλον και να έχουν αποκτήσει μια εμμονή σχέση με το παρελθόν, φοβούμενες να αναλάβουν δράση, να επιλέξουν και να αποφασίσουν*. Παρ' όλα αυτά, η ΕΕ - και σε αντίθεση με τους δημαγωγούς που νοσταλγούν την επιστροφή της απατηλής ιδέας του κρατοκεντρισμού - επενδύει μόνο στην αέναη προσαρμογή στην οικονομική και χρηματιστική παγκοσμιοποίηση. Περιφρονεί αυτούς που διαφωνούν, υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει εναλλακτική, με αποτέλεσμα να μην αναπτύσσει τις κατάλληλες διαδικασίες που θα της επιτρέψει να «ακούσει καλύτερα» τις κοινωνίες που ζουν σήμερα στην ανασφάλεια (Snyder, 2017). Τα προβλήματα που η Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και η παγκοσμιοποίηση δημιουργούν απωθούνται, δεν συζητούνται ούτε εξετάζονται εναλλακτικές λύσεις. Όπως γράφει και ο Hartog (2012:10).

Ποιες λέξεις ακούμε από το 2008; Κρίση, ύφεση αλλά και μεταβολή (σε βάθος) και μάλιστα αλλαγή εποχής. Τίποτα πια δεν θα 'ναι όπως πριν, δηλώνουν ζωηρά οι μεν. Όμως η οικονομία θα ξαναπάρει μπρος (εννοείται όπως πριν!) δηλώνουν, εξίσου ζωηρά, οι άλλοι (ή οι ίδιοι), κάποια σκιρτήματα επισημαίνονται εδώ κι εκεί, η ανάκαμψη είναι προ των πυλών, βλέπουμε την έξοδο, μα όχι, η ύφεση είναι ακόμα εδώ ή επανέρχεται, ακόμα πιο απειλητική, και ούτε ή άλλως η ανεργία πρέπει να αυξηθεί (κι άλλο), και τα μόνο σχέδια που ρισκάρουμε ακόμα να κάνουμε είναι σχέδια περικοπών και απολύσεων... Στην αμεσότητα του χρόνου των αγορών δεν μπορούν να προσαρμοστούν ούτε ο χρόνος της οικονομίας ούτε ο χρόνος της πολιτικής, ή μάλλον οι χρόνοι της πολιτικής: ο επιτακτικός χρόνος των εκλογικών αναμετρήσεων, ή εκείνος, γνωστός από αρχαιοτάτων χρόνων, που παίρνουμε για να «κερδίσουμε χρόνο» (αναβάλλοντας τη στιγμή της απόφασης), ή πάλι ο πιο πρόσφατος, κι ωστόσο όχι

λιγότερο απαιτητικός, χρόνος της πολιτικής επικοινωνίας, χάριν του οποίου οι πολιτικοί ιθύνοντες πρέπει, για παράδειγμα, να «σώζουν» το ευρώ ή το χρηματοπιστωτικό σύστημα κάθε δύο μήνες, τουλάχιστον στα λόγια.

Συνεπώς, το φαινόμενο της «μετά-αλήθειας» συμβαδίζει με την αυξανόμενη δυσαρέσκεια των πολιτών και είναι και αποτέλεσμα της εκτεταμένης απώλειας εμπιστοσύνης και πίστης προς τις κατεστημένες πολιτικές δυνάμεις. Υπάρχει μια ασυμφωνία μεταξύ του αφηγήματος που υιοθετούν οι πολιτικές δυνάμεις, και των ανησυχιών που εκφράζουν οι πολίτες. Ενδεικτικά είναι τα αποτελέσματα πρόσφατης πανελλαδικής μέτρησης όπου στον δείκτη «πολιτική εμπιστοσύνη» η πλειοψηφία (55%) έχει χαμηλή εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο, το 35% δηλώνει «μέτρια εμπιστοσύνη» και μόλις το 10% έχει υψηλή εμπιστοσύνη. Η πλειοψηφία (62%) θεωρεί ότι η δημοκρατία στη χώρα μας δεν λειτουργεί καλά και πρέπει να γίνουν άμεσα σοβαρές αλλαγές. Μόλις το 9% κρίνει ότι σε γενικές γραμμές λειτουργεί καλά (βλ. <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=968539>, πρόσβαση 25 Απριλίου 2018).

Μια κρίση δεν παράγει απαραίτητα δημαγωγούς και «μετά-αλήθειες». Οι δημοκρατίες συνεχώς αντιμετωπίζουν και δημιουργούν κρίσεις και διαθέτουν πόρους για την επίλυσή τους. Ωστόσο, η έλλειψη οράματος στην αντιμετώπιση και διαχείριση του σημερινού αβέβαιου γεωπολιτικού και οικονομικού περιβάλλοντος είναι κρίσιμη για ότι συμβαίνει σήμερα στην Ελλάδα (και άλλες χώρες του δυτικού και ευρωπαϊκού κόσμου). Όπως επισημαίνει ο Muller (2017, 150-151):

Κατά έναν παράδοξο τρόπο, το ένα αντανακλά το άλλο. Οι τεχνοκράτες υποστηρίζουν ότι υπάρχει μόνο μια ορθή λύση και μια ορθή πολιτική. Ο λαϊκισμός διατείνεται ότι υπάρχει μόνο η αυθεντική βούληση του λαού. Πιο πρόσφατα λαϊκισμός και τεχνοκρατία έχουν αρχίσει να μοιράζονται και χαρακτηριστικά: η τεχνοκρατία έχει αρχίσει να ηθικολογεί («Εσείς οι Έλληνες και οι άλλοι πρέπει να πληρώσετε για τις αμαρτίες σας»), ενώ ο λαϊκισμός έχει αρχίσει να μοιάζει περισσότερο με επιχείρηση (ας θυμηθούμε την υπόσχεση του Babis στην Τσεχία να διοικήσει το κράτος όπως διοικεί τις επιχειρήσεις του). Και για τους τεχνοκράτες, λοιπόν, και για τους λαϊκιστές δεν υπάρχει καμία ανάγκη για δημοκρατικό διάλογο. Κατά μια έννοια, και οι δύο τους είναι παράξενα απολιτικοί. Γι' αυτό και είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι ο ένας ανοίγει τον δρόμο για τον άλλο, διότι ο καθένας τους νομιμοποιεί την πεποίθηση ότι δεν υπάρχει σ' αλήθεια περιθώριο για διαφωνίες. Σε τελική ανάλυση, και ο τεχνοκράτης και ο λαϊκιστής υποστηρίζουν ότι υπάρχει μόνο μια ορθή πολιτική λύση και μόνο μια αυθεντική λαϊκή βούληση.

Αυτό είναι εξαιρετικά επικίνδυνο σε μια περίοδο επικρατεί η διάψευση των μεταπολιτευτικών ψευδαισθήσεων. Όπως επισημαίνει ο Πρεβελάκης (2018) οι ψευδαισθήσεις είναι δύο. Η πρώτη έχει να κάνει με την οικονομία και στηρίχτηκε στην πεποίθηση ότι η χώρα θα μπορούσε να απολαύσει ένα δυτικοευρωπαϊκό βιοτικό επίπεδο χωρίς δομικές προσαρμογές στο παραγωγικό σύστημα. Έτσι όχι μόνο βρέθηκε χρεωκοπημένη και ανίκανη να αντιμετωπίσει τις αλλαγές στο παγκόσμιο και ευρωπαϊκό οικονομικό περιβάλλον, αλλά και αντιμετώπη με σημαντικές πολιτικές αναταράξεις στο εσωτερικό της. Η δεύτερη ψευδαίσθηση εντοπίζεται στην πεποίθηση ότι μέσα από την ΕΕ μπορεί να θωρακιστεί έναντι γεωπολιτικών κινδύνων και εξελίξεων. Ψευδαίσθηση που στηρίχτηκε στην αντίληψη ότι η ευρωπαϊκή αλληλεγγύη έρχεται χωρίς ανταλλάγματα και υποχρεώσεις. Αντίληψη που δημιουργήσε σημαντικό πλήγμα στην εικόνα και διπλωματία της χώρας μέσα από την «άτσαλή» διαχείριση του Μακεδονικού και του Κυπριακού. Πλήγμα που ενισχύθηκε με τις αντιδράσεις των Ελλήνων πολιτών και πολιτικών, με κατηγορίες και εκβιασμούς την περίοδο της οικονομικής κρίσης, και την άνοδο του επιθετικού εθνικισμού. Όπως γράφει χαρακτηριστικά:

Όπως μετά το 2008, έτσι και σήμερα η Ελλάδα αντιμετωπίζει μια ραγδαία μεταβολή του περιβάλλοντός της. Προηγήθηκε η οικονομία, ακολουθεί η γεωπολιτική. Η μεσανατολική αστάθεια επεκτείνεται δυτικά. Καθώς, μέσω του κουρδικού ζητήματος, μεταδίδεται στην Τουρκία, η αστάθεια προσεγγίζει ασφυκτικά τη χώρα μας. Τα Βαλκάνια παραμένουν εύθραυστη περιοχή, καθώς τα μεταψυχροπολεμικά προβλήματα δεν επιλύθηκαν· απλώς συγκαλύφθηκαν. Η Ρωσία και η Κίνα αναμένουν να επωφεληθούν

από τις αδυναμίες της Δύσης. Η ευρωπαϊκή πολιτική στασιμότητα και ο αμερικανικός «τραμπισμός» αυξάνουν τις αβεβαιότητες. Η ψευδαίσθηση της αβρόχους ποσίν ασφαλείας καταρρέει, μία δεκαετία μετά την κατάρρευση της οικονομικής ψευδαίσθησης. Πόσο χρόνο θα χρειαστεί η ελληνική κοινωνία για να διανύσει τη διαδικασία του νέου πένθους; Τι είδους πολιτικές αναταράξεις θα προκύψουν; Θα βιώσουμε πολιτικά φαινόμενα ανάλογα *mutatis mutandis* με τον λαϊκισμό των κυβερνώντων κομμάτων; .... Πρόκειται για μια νέα ιστορική φάση. Τα διδάγματα της οικονομικής κρίσης οφείλουν να λειτουργήσουν φρονηματιστικά ως προς την επερχόμενη γεωπολιτική κρίση.

Προς το παρόν, όπως αποδεικνύει η πρόσφατα έρευνα του οργανισμού *ΔιαΝοεσις* (2018)⁵ οι Έλληνες ισορροπούν πάνω σε αντιφάσεις. Ενώ απαντούν σε ποσοστό 68% ότι αξιολογούν ως θετική τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ, την ίδια στιγμή το 57% πιστεύει ότι η απόφαση ένταξης στην Ευρωζώνη ήταν λανθασμένη. Επίσης, ενώ προβλέπουν σε ποσοστό 84 ότι η Ελλάδα θα είναι μέλος της ΕΕ και σε 10 χρόνια από σήμερα, το 66,9% θεωρούν η Ρωσία το «καλό», ενώ οι Τούρκοι συμβολίζουν το «κακό» για το 67,7%. Σε ό,τι αφορά το ερώτημα για τον «ιδανικό ηγέτη», την πρώτη θέση καταλαμβάνει ο Βλαντιμίρ Πούτιν με 30%. Επίσης, με την ίδια ευκολία όπου τρεις στους τέσσερις Έλληνες δηλώνουν ότι η παρατεταμένη κρίση οφείλεται κυρίως σε «δικές μας αδυναμίες», οι οποίες εντοπίζονται στην «ανεπάρκεια και στη διαφθορά των ελληνικών κυβερνήσεων» (92,6%), στον εθισμό της κοινωνίας «στον δανεισμό και στην κατανάλωση πέρα από τις δυνατότητές της» (77,1%) καθώς και στα οργανωμένα συμφέροντα και στις συντεχνίες (66%), δεν εγκαταλείπουν την πεποίθηση ότι «τα μνημόνια έκαναν περισσότερο κακό παρά καλό στην ανάπτυξη της χώρας» (78%), ότι ήταν «εφεύρημα των Ευρωπαίων για να μας εκμεταλλευθούν» (71%) και ότι η Ελλάδα μπορούσε μόνη της, χωρίς την Ευρώπη, να ξεπεράσει την κρίση (57,7%). Η έφεση στην αντίφαση επιβεβαιώνεται και από την απόρριψη κάθε σύνθετης ονομασίας για την ΠΓΔΜ που να περιλαμβάνει τον όρο «Μακεδονία». Το 71,7% δηλώνει αντίθετο. Ενώνει σχεδόν πλήρως τους ψηφοφόρους του «όχι» με τους ψηφοφόρους του «ναι» στο δημοψήφισμα του 2015. Υποστηρίζεται από τους πρώτους με 68,5% και από τους δεύτερους με 63,2%.

Για να γεννηθεί το νέο αφήγημα για την ανασυγκρότηση της χώρας και τη θέση της στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια πολιτική, και να απεγκλωβιστούν οι πολίτες από το περίεργο μείγμα φόβου, εσωστρέφειας και ελπίδας, θα πρέπει ο θυμός και η αμηχανία της εποχής και τα συλλογικά πάθη να δώσουν τη θέση τους σε ένα κριτικό λόγο συλλογικής αυτοσυνειδησίας (Καραγιάννης, 2018: 24). Ενώ βιώνουμε την αυξανόμενη αλληλεπίδραση οικονομίας και τεχνολογίας, όπως και των παγκόσμιων προβλημάτων, ο πολιτικός λόγος και οι ειδήσεις χαρακτηρίζονται από το φαινόμενο της «εσωτερικοποίησης», δηλαδή από την προσαρμογή των ειδήσεων και εξελίξεων της ΕΕ στις εθνικές αφηγήσεις, πεποιθήσεις και αγωνίες. Η «εθνική οπτική» στις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες εξελίξεις τοποθετεί το έθνος κράτος στο επίκεντρο της είδησης και καθορίζει το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό της πλαίσιο. Το θέμα είναι: τι κάνει η ΕΕ, το ΝΑΤΟ «για εμάς»; Οι περιφερειακοί και διεθνείς οργανισμοί μετατρέπονται επομένως σε μια προσθήκη του έθνους αποτελώντας απλώς έναν ακόμα χώρο τον οποίο μπορεί το πολιτικό σύστημα και τα ΜΜΕ να κατηγορούν όποτε κάτι πάει στραβά. Εφόσον αυτό που χαρακτηρίζει την παγκόσμια πολιτική είναι οι αλληλεξαρτώμενες σχέσεις μεταξύ κρατών και πολιτών, που δημιουργούνται από το κεφάλαιο, το εμπόριο, την ανθρώπινη κινητικότητα και τεχνολογία, τότε τα ΜΜΕ και οι πολιτικοί θα πρέπει να επενδύσουν στο λόγο της Ευρωπαϊκής και παγκόσμιας «οπτικής» και να διερευνήσουν πώς οι άνθρωποι και οι ενέργειές τους, οι πρακτικές τους, τα προβλήματά τους, οι συνθήκες ζωής τους συσχετίζονται σε διαφορετικά μέρη του κόσμου. Η Ευρωπαϊκή και παγκόσμια «οπτική» δεν αποσκοπεί στην δημιουργία μιας ηθικής και πολιτισμικής ομογενοποίησης, αλλά σε ένα μοντέλο πολιτικής και επικοινωνίας που

⁵ Βλ. <https://www.dianeosis.org/research/tpe-2018/>, (πρόσβαση 25 Απριλίου 2018).

διασυνδέει τους ανθρώπους και τις πρακτικές τους – που αναδεικνύει την αλληλεξάρτηση μεταξύ κρατών και υπερεθνικών θεσμών, και πολιτών (Φραγκονικολόπουλος 2012).

Τόσο το πολιτικό μας σύστημα όσο και τα ΜΜΕ, πρέπει να ενθαρρύνουν τη διαμόρφωση μιας στρατηγικής διαλεκτικής επικοινωνίας που ενισχύει τη συμμετοχή των πολιτών αναφορικά με τα κυρίαρχα, θεμελιωδώς πολιτικά, ζητήματα της σημερινής εποχής μέσα από τη δημιουργία κόμβων για επιχειρηματολογία και αντιπαράβολή επιχειρημάτων. Η καλύτερη πηγή πληροφοριών ή ακόμα και ο πιθανότερος καταλύτης πολιτικής αλλαγής σε σειρά σημαντικών ζητημάτων, δεν προέρχεται από το κράτος. Τα πανεπιστήμια, οι ΜΚΟ και οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την κλιματική αλλαγή, τα ανθρώπινα δικαιώματα κ.α. Τα ΜΜΕ και το πολιτικό σύστημα μπορούν και πρέπει να στραφούν προς αυτές τις εναλλακτικές πηγές πληροφοριών και να συμμετέχουν στην παροχή πληροφοριών μέσα από μια ευρωπαϊκή και παγκόσμια προοπτική. Στόχος είναι η διαλεκτική επικοινωνία να λειτουργήσει σε τροχιά ενίσχυσης της νομιμότητας και επομένως και της αποτελεσματικότητας, καθώς και να ασκήσει κριτική στις τρέχουσες πολιτικές και να συζητήσει νέες πορείες δυναμικής δράσης.

Στα λεγόμενα «εθνικά θέματα» το πολιτικό κόστος και η θεαματικότητα θα πρέπει να πάψουν να καθορίζουν την ατζέντα. Ο δημόσιος λόγος θα πρέπει να απαγκιστρωθεί από την «πολεμική» και «αντιπαραθετική» λογική (Frangonikolopoulos 2010). Και ειδικότερα ο λόγος των ΜΜΕ, τα οποία προάγουν το δράμα, επιδιώκουν την ταχύτητα και μεταδίδουν απλοϊκά μηνύματα που δημιουργούν, ένα φοβικό ή επιθετικό αίσθημα στο κοινό. Η διέγερση, όμως, του φόβου στον άνθρωπο όσο εύκολα επιτυγχάνεται τόσο πιο δύσκολα ελέγχεται. Οι άνθρωποι καταλήγουν σταδιακά να φοβούνται όλο και περισσότερο τη βία, να απαιτούν όλο και μεγαλύτερη προστασία, με αποτέλεσμα να αποδέχονται ή να καλωσορίζουν την επιθετικότητα των θεσμών για χάρη της ασφάλειάς τους. Το ζητούμενο είναι η ανάπτυξη ενός λόγου που παλεύει τα δίπολα (εμείς κι αυτοί) και δεν αγνοεί τις μετριοπαθείς φωνές, που εμβαθύνει στις βαθύτερες αιτίες μιας σύγκρουσης και αναδεικνύει τις συνέπειες, αλλά και τις πιθανές λύσεις. Ο τρόπος με τον οποίο τα ΜΜΕ αναπαριστούν μια κατάσταση είναι εξαιρετικής σημασίας και προσδιορίζει την αντίδραση: πόλεμος/βία ή ειρήνη. Με άλλα λόγια, τα ΜΜΕ φέρουν μια τεράστια ευθύνη. Προετοιμάζουν, συνειδητά ή ασυνειδητά, το έδαφος για μια δραματική επιλογή. Κατά συνέπεια, τα ΜΜΕ καλούνται να κάνουν επιλογές – για ποιες ιστορίες να καλύψουν και πώς να τις καλύψουν – που δημιουργούν ευκαιρίες για την κοινωνία να εξετάσει και να αξιολογήσει/αξιοποιήσει μη βίαιες λύσεις για τη σύγκρουση.

Πως θα μπορούσαν, λοιπόν, τα ΜΜΕ να επανεξετάσουν πως χειρίστηκαν και συνεχίζουν να χειρίζονται τα «εθνικά θέματα»; Τα θέματα αυτά, ειδικότερα μετά το 1974, αντιμετωπίστηκαν από τα ΜΜΕ στη λογική των προβλημάτων που θέτει η Τουρκία, και πιο πρόσφατα η ΠΓΔΜ. Χωρίς αμφιβολία, τα προβλήματα αυτά ίσχυαν και ισχύουν ακόμα. Αυτό, όμως, που χαρακτηρίζει τα ΜΜΕ είναι η απόλυτη αφοσίωση στην κάλυψη αυτών των προβλημάτων, με αποτέλεσμα να στερούν από τους πολίτες τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν με περισσότερη ευελιξία, ειλικρίνεια, διάλογο, ανταλλαγή απόψεων και αναγνώριση των δεσμών ανάμεσα στις διαφορετικές κουλτούρες και του σεβασμού των διαφορών στα λεγόμενα «εθνικά» ζητήματα. Αυτό προϋποθέτει ανταλλαγή νοήματος, με κείμενα και αναλύσεις που εισάγουν τους Έλληνες πολίτες στο λόγο και τις αντιλήψεις των «ξένων» για τη χώρα τους και τις γειτονικές χώρες. Καθώς συχνά τα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής διαστρεβλώνονται υπό το πρίσμα πολιτικών σκοπιμοτήτων, στόχος των ΜΜΕ πρέπει να είναι τα θέματα που ενώνουν τους ανθρώπους και όχι εκείνα που τους διχάζουν. Οι δημοσιογράφοι, είναι αναγκαίο να διατηρούν μια κριτική απόσταση, να εντοπίζουν οποιαδήποτε ένδειξη που ανοίγει τον δρόμο για την επίλυση, αλλά και να προΐδεάζουν για το όφελος που θα προκύψει εάν τερματιστούν οι διαφορές. Ειδικότερα, χρειάζεται σε βάθος ενημέρωση των πολιτών για τις επιπτώσεις των συνεχιζόμενων διαφορών στις

οικονομίες των χωρών, τα προγράμματα πρόνοιας, παιδείας και ανάπτυξης τεχνολογίας και ανθρώπινου δυναμικού. Σημαντική είναι και η διερεύνηση των πραγματικών λόγων για τους οποίους συνεχίζονται οι διαφορές. Ποιοι είναι οι πραγματικοί στόχοι των πλευρών, και ποιες είναι οι άλλες πλευρές που εμπλέκονται; Επίσης, είναι πολύ σημαντικό να γνωρίζει κανείς (α) πως η Ελλάδα και η Τουρκία διαμόρφωσαν τις εικόνες τους και τις αφηγήσεις και τις πεποιθήσεις τους σχετικά με τον «Άλλο», (β) το ιστορικό των διαφορών και των διπλωματικών κινήσεων στο Αιγαίο (1974-σήμερα), (γ) τη νομική διάσταση των θεμάτων, (δ) και τις πιθανές λύσεις για την από κοινού επανασυνειδητοποίησης της διένεξης ως πρόβλημα που πρέπει να λυθεί. Προς την κατεύθυνση αυτή απαιτείται μεγαλύτερη γνώση και αντίληψη της θέσης και των προβλημάτων της άλλης πλευράς. Αυτό σημαίνει τακτική επαφή και επικοινωνία των δημοσιογράφων και δημόσια συζήτηση. Οι Έλληνες δημοσιογράφοι, ίσως μέσω ενός διαδικτυακού τόπου, ενός δικτύου ή μιας ΜΚΟ, θα μπορούσαν να παρέχουν την εγγύηση της αντικειμενικότητας, την εγγύηση ότι αυτό που θα ειπωθεί σε μια διαδραστική θέση ενημέρωσης θα έχει αντίκρισμα. Να μεταφέρουν τους προβληματισμούς που υπάρχουν στις γειτονικές μας χώρες, όπως για παράδειγμα πως σκέφτεται η ακαδημαϊκή και δημοσιογραφική ελίτ της πΓΔΜ στο θέμα της ονομασίας. Λειτουργώντας με τρόπο αυτό οι δημοσιογράφοι όχι μόνο θα αποκτήσουν μια εγκυρότητα όταν προβάλλουν τις θέσεις της Ελλάδας, αλλά θα διευκολύνουν και τους δημοσιογράφους στην Τουρκία και την πΓΔΜ να συμμετέχουν σε αυτήν την αμφίδρομη πληροφόρηση.

Σημαντική είναι και η σε βάθος εξέταση των διαφορών ανάμεσα στους πρωταγωνιστές και δρώντες της πολιτικής σκηνής στις γειτονικές χώρες. Στην Τουρκία, για παράδειγμα, δεν είναι όλοι οι στρατιωτικοί και οι πολιτικοί με κακές διαθέσεις. Υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί Τούρκοι: οι ακροδεξιοί, οι εθνικιστικές, οι Ισλαμιστές, οι Κεμαλιστές, οι Ανατολιστές, οι Μαρξιστές και οι Φιλελεύθεροι. Όλοι αυτοί έχουν μεταξύ τους σημαντικές ιδεολογικές διαφορές και διαφορετική στάση έναντι των Ελλήνων. Οι δημοσιογράφοι της Ελλάδας θα πρέπει να μάθουν να ανταποκρίνονται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε έναν από τα διαφορετικά «είδη» των Τούρκων, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται μια ικανοποιητική επικοινωνία μεταξύ των δύο πλευρών. Απαραίτητη είναι και η μεγαλύτερη ενημέρωση των πολιτών για τι είδους ιδέες υπάρχουν για την επίλυση των διαφορών. Ποιοι (πολιτικοί, ακαδημαϊκοί, κοινωνικά κινήματα/ΜΚΟ) εργάζονται για την προσέγγιση και την επίλυση των διαφορών, ποιες είναι οι θέσεις τους και πως μπορούν να στηριχθούν; Το ζητούμενο είναι μια πιο ισορροπημένη παρουσίαση της πραγματικής κατάστασης του «Άλλου», και όχι η επιλεκτική εστίαση και μεγέθυνση των δηλώσεων και ενεργειών του «Άλλου». Προς την κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαν οι Έλληνες και οι Τούρκοι ή Έλληνες και Σκοπιανοί δημοσιογράφοι να αναλάβουν από κοινού, και με την στήριξη των τηλεοπτικών καναλιών των χωρών τους, μια μηνιαία εκπομπή προβολής και συζήτησης των ζητημάτων και προβλημάτων που απασχολούν τους πολίτες και την κοινωνία πολιτών στις χώρες τους. Οι εκπομπές θα μπορούσαν να εξετάσουν τα ζητήματα της οικονομικής ανάπτυξης, των σχολικών βιβλίων, του πολιτισμού, της θρησκείας και των μειονοτήτων, με στόχο να αναδείξουν ότι ο «Άλλος» δεν είναι ο «εχθρός».

Οι γειτονικές χώρες προβάλλονται μόνο στο πλαίσιο των ζητημάτων ασφαλείας που μας απασχολούν. Η πραγματικότητα αυτή δημιουργεί την αντίληψη του «ιστορικού» και «ενιαίου εχθρού». Η αλήθεια όμως είναι ότι ο «εχθρός» δεν είναι μόνο οι πολιτικοί και οι στρατιωτικοί, αποτελείται από άτομα και οργανώσεις με διαφορετικές λογικές και κουλτούρες, με επιτεύγματα και κοινά προβλήματα. Το ζητούμενο, λοιπόν, είναι να δοθεί στον «εχθρό» ένα «ανθρώπινο πρόσωπο», να δημιουργηθεί μια «θετική περιέργεια» και γνώμη για την κουλτούρα και ταυτότητα του γείτονα. Η αποδοχή και υιοθέτηση των παραπάνω προτάσεων, όχι μόνο θα λειτουργήσουν θετικά στην κατανόηση και αντίληψη που έχουμε για τις κοινωνίες των γειτονικών μας χωρών, αλλά θα καταπολεμήσουν και την δημιουργία απλοϊκών σχημάτων αντίληψης και ερμηνείας σύνθετων ζητημάτων με σημαντικές επιπτώσεις. Στο πλαίσιο αυτό στόχος του πολιτικού και μηντιακού λόγου θα πρέπει να είναι η πλούσια τροφοδότηση της κοινής γνώμης, η πρόκληση

ερωτημάτων και η προώθηση της κριτικής σκέψης, που αποδυναμώνει τη διατήρηση των προσκομμάτων τα οποία εμποδίζουν την αποτελεσματική επικοινωνία, που αμφισβητεί το αντιθετικό δίπολο «εμείς-αυτοί» και επιδιώκει την ουσιαστική γνώση, επιτρέπει την αυτοκριτική και στηρίζεται στην πολύπλευρη ενημέρωση. Μόνο έτσι θα μπορέσει η χώρα να απαγκιστρωθεί από δυστοπικές αντιλήψεις και αντιφάσεις σε έναν κόσμο που αλλάζει, να αναστοχαστεί κριτικά τις επιλογές του παρελθόντος, να τις αναλύσει και τις αξιολογήσει και να επανακαθορίσει την πορεία της χώρας.

Ο Χρήστος Α. Φραγκονικολόπουλος είναι αν. Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων & ΜΜΕ (<https://auth.academia.edu/ChristosFrangonikolopoulos>) και κάτοχος της Έδρας Jean Monnet στο Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (<http://jeanmonnetchair.jour.auth.gr>)

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Βαμβακάς, Β. (2014). *Ο Λόγος της Κρίσης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Βλέτσας, Σ. (2016). *Βολικοί μύθοι, καταστροφικές αυταπάτες*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Διαμαντούρος, Ν. (1994). *Πολιτισμικός δυισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Έλληνας, Α. (2012). *Τα ΜΜΕ και η Ακροδεξιά στη Δυτική Ευρώπη*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Καραγιάννης, Τ. (2018). *Μικρό και Αλλαζονικό Έθνος*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Hartog, F. (2014). *Καθεστώς Ιστορικότητας. Παροντισμός και Εμπειρίες του Χρόνου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Muller, J. (2017) *Τι είναι ο λαϊκισμός;* Αθήνα: Πόλις.
- Πανταζόπουλος, Α. (2018β). «Λαϊκισμός, Σύνορα, Προστασία και Ταυτότητα», *The Books' Journal*, τεύχος 86, σσ. 20-24.
- Πανταζόπουλος, Α. (2018α). «Εθνικολαϊκισμός και 'εθνική ταυτότητα'». *The Books' Journal*, τεύχος 85, σσ.22-29.
- Πανταζόπουλος, Α. (2016). *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός : Από την αντιπολίτευση στην εξουσία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Πανταζόπουλος, Α. (2013). *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013 : Από την "εξέγερση" του Δεκέμβρη, τους "Αγανακτισμένους" και τις εκλογές του 2012 μέχρι το νέο κυπριακό ζήτημα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Πλειός, Γ. και Χρήστος Α. Φραγκονικολόπουλος (2011). *Τα 'εθνικά θέματα' στη δίνη των ΜΜΕ. Το Μακεδονικό, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό στην τηλεόραση και τον Τύπο*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Πρεβελάκης, Γ. (2018). «Ελλάδα και Ευρώπη: 'Δευτέρα πλάνη'». *Καθημερινή*, 01-04-2018.
- Roberts Miller, P (2017), *Δημαγωγία και Δημοκρατία*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Σταυρακάκης, Γ. και Ν. Σεβαστάκης (2012). *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Snyder, T. (2017) *Απέναντι στην Τυραννία. 20 μαθήματα από τον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Τριανταφυλλίδου, Α. Γρώπα, Ρ. και Χαρά Κούκη (επιμ.) (2013). *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τζανουδάκη, Ε. (2011). «Το μεγάλο δελτίο των οκτώ». *The Books' Journal*, τεύχος 13, σσ. 4-6.
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. και Κάλλη Ζάραλη (2015). «Εθνικολαϊκισμός και Ευρώπη στη μνημονιακή Ελλάδα. Η αναπαράσταση της συντήρησης και της προόδου στην ελληνική μπλογκόσφαιρα.». Εισήγηση στο συνέδριο του ΑΠΘ-ΠΑΜΑΚ με θέμα *Αφηγήσεις της Κρίσης – Μύθοι και Πραγματικότητες*, 26 Ιουνίου 2015.
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. και Κάλλη Ζάραλη (2013). «Οικονομική Κρίση και 'εθνικός εαυτός': Η περίπτωση των ελληνικών newstortals και blogs», στο Γιώργος Πλειός (επιμ.) σσ.271-312, *Κρίση και ΜΜΕ*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2012). «Εξωτερικές και Διεθνείς Ειδήσεις στον μετα-εθνικό κόσμο: Η πρόκληση της 'παγκόσμιας οπτικής'», *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τχ. 14-15, σσ. 47-59.
- Φραγκουδιάκη, Α. (2013). *Ο εθνικισμός και η άνοδος της Ακροδεξιάς*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Frangonikolopoulos, C. (2010). "Foreign policy and the media in Greece: Marking a shift from confrontational to peace journalism", *International Journal of Media and Cultural Politics*, 6(2), pp. 243-249.
- Ψυχογιός, Δ. (2013). *Η πολιτική βία στην Ελληνική κοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

